

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ В РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Анотація. У статті з'ясовано зміст категорії «екзистенціалізм» і похідних від неї понять. На основі аналізу й узагальнення ключових положень доктрин відомих мислителів уточнено сутність екзистенціального підходу, доведено його актуальність для педагогічних досліджень на прикладі наукової проблеми розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури.

Ключові слова: учитель української мови і літератури, літературознавча компетентність, методологія, екзистенціальний підхід, екзистенціалізм.

Важливою закономірністю вирішення проблем професійної підготовки справедливо визнано осмислення наукових доктрин. Ідеї філософів забезпечують фундаментальність світоглядних позицій, спрямовують науково-пізнавальну дослідницьку діяльність. Студіювання інформаційних джерел переконує в поступовому виокремленні з початку 60-х рр. ХХ ст. нової концепції досліджень. Головною її ознакою визначено «перехід від догм до свободи творчості», що передбачала зміну рецептивно-зображального аспекту дослідницької праці конструктивно-діяльним. З 90-х рр. ХХ ст. використання методологічних підходів до вирішення наукових проблем урізноманітнюється, що загостило увагу вчених на філософсько-методологічних підвалинах освіти.

Сучасні педагоги В. Андрущенко, С. Гончаренко, Н. Гузій, В. Загв'язинський, І. Зязюн, В. Кремень, В. Лутай, Н. Ничкало, З. Равкін, О. Семенов, Сисоєва й ін. виокремлюють засади теоретичних досліджень, формулюють нормативи наукового знання, у контексті сьогодення переосмислюють методологію педагогічних праць, наголошуючи на необхідності оновлення й перегляду концептуальних підходів.

Однак ознайомлення з дисертаціями педагогічного характеру дає підстави констатувати, що проблема методологічної бази науково-дослідницької діяльності лишається однією з актуальних і найбільш дискусійних. Здобувані використовують нові філософсько-теоретичні підходи, в яких визнається унікальність, індивідуальність, неповторність кожного індивіда, кожної особистості, окремого людського буття (антропоцентризм, неогуманізм, неопозитивізм й ін.). Пріоритетною доктриною сучасних педагогічних концепцій визнано екзистенціалізм, що доведено в дисертаціях: «Гуманістичні ідеї екзистенціалізму в розвитку сучасної педагогічної думки Німеччини» (О. Новакової, 2002 р.), «Педагогічні умови культурологічної підготовки майбутнього вчителя» (Л. Настенко, 2002 р.), «Теоретичні засади формування етичної компетентності майбутніх учителів початкових класів» (Л. Хоружої, 2004 р.), «Теорія і практика культурологічної освіти майбутніх учителів у вищій школі» (О. Шевнюк, 2004 р.), «Мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання» (О. Отич, 2009 р.), «Особливості вивчення екзистенціальної прози в старших класах загальноосвітніх навчальних закладів» (О. Лілік, 2010 р.).

Невирішеним лишається питання застосування екзистенціального підходу як методологічного підґрунтя розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів. Тому в межах статті здійснено дефінітивний аналіз поняття «екзистенціалізм» і похідних від нього термінів. На основі осмислення й узагальнення теоретичних положень учених уточнено сутність підходу для розв'язання окресленої наукової проблеми.

Насамперед визначимо зміст категорії. Укладачі словників трактують «екзистенціалізм» (з лат. *existentia* - існування) як течію сучасної ідеалістичної філософії, в площині якої окремій особистості протиставляється суспільство, заперечується об'єктивність буття як такого, стверджується беззмістовність людського життя, безплідність громадської діяльності, натомість реальним вважається лише існування людини, її суб'єктивні переживання тощо [3, 338; 4, 110]. Основною категорією екзистенціалізму справедливо вважають «екзистенцію». Зазначене поняття тлумачать як «непізнаване», ірраціональне зерно людського «Я», внаслідок якого особистість постає конкретною і неповторною. Відтак, екзистенція є «чистою активністю, свободою, вибором» [3]. Від окреслених понять виникли похідні: «екзистенціальний» (від «екзистенціалізм»), «екзистенційний» (від «екзистенція»).

Варто зазначити, що в педагогічних джерелах паралельно з терміном «екзистенціалізм» вживається поняття «екзистенціоналізм». Перше з них тлумачать як складову гуманізму, оскільки об'єктом досліджень розглядають людину, її активність, унікальність, можливості, що розкриваються під впливом власне буття. «Екзистенціоналізм» трактують як результат екстраполяції екзистенціального підходу в площину педагогіки [10].

Окреслений аналіз дефініції дозволив вибудувати логіку послідовності понять і визначити семантичне поле екзистенціального підходу, що представлено на рис. 1.

екзистенція екзистенщинини екзистенціалізм екзистенціальний,
екзистенціалістський

Рис. 1. Структурна схема ієрархії понять

Аналогічної позиції такого розташування понять дотримуються сучасні теоретики літератури. Думки літературознавців представляють науковий інтерес у контексті дослідження, оскільки предметом розгляду є розвиток літературознавчої компетентності майбутніх учителів-словесників.

Так, Ю. Ковалів стверджує: похідною лексемою від «екзистенціалізм», що означає абсолютну унікальність людського буття, незафіксовану мовою понять є «екзистенціалістський» [6, 316]. Однак науковець застерігає, що в літературознавчих дослідженнях терміни «екзистенціалістський» і «екзистенційний» варто відрізнити, позаяк останній із них означає мить самопізнання, намагання особистості зрозуміти власне призначення в житті [7].

Зміст поняття «екзистенціальний» літературознавець трактує, як «історично сформований тип свідомості, що виник на певному етапі еволюції людини і суспільства, стосується проблем людського буття, свободи, вибору існування» [6, 250]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови подано масштабніше визначення: «Екзистенціальний - такий, що пов'язаний із буттям, існуванням людини». Однак сутність екзистенціального аналізу обмежено рамками сучасного психоаналізу і розтлумачено як підхід, зорієнтований на вивчення особистості в усіх проявах її існування [3].

Узагальнення існуючих дефініцій екзистенціалізму і його екстраполяція в площину педагогічних досліджень дозволяють сформулювати робоче визначення категорії й аргументують використання екзистенціального підходу для вирішення проблеми розвитку літературознавчої компетентності. **Екзистенціалізм** —методологічний напрям науково-дослідницької діяльності, що ідеалізує особистість в усіх проявах, наголошує на її самоствердженні, саморозвитку і самовдосконаленні.

Оскільки розвиток літературознавчої компетентності розуміємо як складний багаторівневий процес, що інтегрує здобутки гуманітарних наук, уважаємо логічним уточнити сутність екзистенціального підходу до виконання дослідження шляхом осмислення й узагальнення поглядів учених. Відомо, що до наукового простору зазначене поняття запровадив данський мислитель С. К'еркегор (1813-1885), релігійно-містичне вчення якого разом із філософією життя і феноменологією Е. Гуссерля визначають ідейними витоками екзистенціалізму. З 1914 р. цей напрям пропагують у Росії (М. Бердяєв, Л. Шестов), з 1918 р. - в Німеччині (К. Ясперс, М. Хайдеггер, М. Бубер), Франції (Ж. - П. Сартр, Г. Марсель, М. Мерло-Понті, А. Камю, де Бовуар). З 40-х рр. ХХ ст. екзистенціалістські ідеї поширюють в інших європейських країнах (Австрії - В. Франка; Італії - Е. Кастеллі, Н. Аббаньяно, Е. Пачі; Іспанії - Х. Ортега - і - Гассет й ін.). В українському літературознавчому дискурсі екзистенціалістський підхід репрезентують М. Коцюбинська, Андрусів, Л. Сенік, Л. Коломієць, М. Тарнавський та ін.

Оскільки об'єктом розгляду є педагогічні дослідження, зокрема вивчення професійної підготовки словесників, то особливу увагу приділимо знахідкам екзистенціалістів, які впливають на фахову освіту майбутнього вчителя. Виходячи з розуміння природи літературознавчої компетентності як найвищого рівня літературної освіченості особистості, що ґрунтується на фундаментальній підготовці, формуванні комплексу розвинених умінь сшостійного літературознавчого аналізу художніх творів і їх адекватної творчої інтерпретації, вважаємо за необхідне досягнути особливості вивчення літературного процесу й окремих мистецьких творів через проекцію екзистенціалізму. Загальновідомо, що предметом осмислення й художньої інтерпретації письменників є об'єктивна дійсність, перипетії людського існування. Тому значимим для розвитку літературознавчої компетентності, на нашу думку, є усвідомлення майбутніми словесниками ідей філософів про людське буття.

З інформаційних джерел відомо, що початково екзистенціалісти сформулювали доктрину про трагізм людського існування. Її сутність полягає у ствердженні постулату: світ - хаотичний, дисгармонійний, абсурдний, наповнений внутрішніми протиріччями, позбавлений закономірностей, логічних зв'язків, часової послідовності. Місце людини в такому середовищі попередньо визначене політичними й соціально-культурними умовами життя. Доведемо окреслений погляд через осмислення основних позицій учених.

Так, один із відомих екзистенціалістів А. Камю (1913 - 1960) трактував світ як «вселенський абсурд», «царство без Бога», яке не має мети. На його думку, сенс людського життя в поступовому пізнанні «абсурдної правди світу». Причому мислитель наголошував, що в такому середовищі неможливо знайти себе. Відтак, особистість, на думку А. Камю, є приреченою на відчуження у світі, на який вона не може вплинути. Самотність, відчуженість, непевність власного існування людині можливо збагнути лише у критичних, «межових» ситуаціях, що розділяють життя і смерть [5].

З огляду на зазначене, вільною і щасливою особистість може відчувати себе лише в межовій ситуації, тобто на порозі смерті, що покладе край безглузді її існування. На нашу думку, такий погляд логічно застосовувати з метою адекватного осмислення й усвідомлення вчинків письменників (Олег Ольжич, Олена Теліга, В. Стус й ін.), і персонажів літературних творів («Сад Гетсиманський», «Вогненне коло», «Людина біжить над прірвою» Івана Багряного, «Людина і зброя», «Циклон» О. Гончара, «Дума про невмирущого» П. Загребельного й ін.), які свідомо йшли на самопожертву.

З початком трагічних подій всесвітнього масштабу (Друга світова війна) екзистенціальний підхід набув гуманістичних відтінків. А. Камю поставив питання про можливість і необхідність протистояння людині абсурдності світу. За твердженнями мислителя особистість повинна протидіяти суспільству, державі, середовищу, яке є «іншим», «ворожим» особистості, бо нав'язує волю, мораль, інтереси й ідеали.

Виправдати людське існування можливо тільки через свободу (вибору, моральної чи світоглядної позиції тощо), яка сприятиме пізнанню хаосу й випадковості буття, пошуку в ньому якогось сенсу, що реабілітуватиме людину, хоча б у її власних очах. Відтак, вищою життєвою цінністю в екзистенціалізмі є свобода особистості. Буття ж людини є драмою свободи. А. Камю стверджує, що кожна особистість може знайти сенс власного життя, принаймні, в існуванні для блага інших, зменшенні їхніх страждань, ствердженні моральних ідеалів милосердя і справедливості [5].

Як бачимо, в межах екзистенціалізму досліджуються переважно філософські проблеми буття особистості. При цьому основним рушієм її саморозвитку визнано неупорядкованість, хаотичність світу, в якому пріоритет мають випадковості, а не закономірності. Представники напряму акцентують увагу на існуванні людини як особистості, що вилучена з будь-яких систем (політичних, соціальних, релігійних). Єдиною реальністю екзистенціалісти вважають життя людини «наодинці» з буттям. Усвідомлення майбутніми вчителями окресленої позиції, на нашу думку, сприяє глибокому розумінню зразків «екзистенціальної творчості» («Люди зі страху» Р. Андріяшика, «Місто» В. Підмогильного, «Недуга» Є. Плужника, тощо), формує вміння адекватно інтерпретувати зміст творів, ґрунтовно аналізувати художні тексти, а відтак, впливає на рівень літературознавчої компетентності. Вивчення мистецьких творів українських письменників (Івана Багряного, Василя Барки, О. Забужко, М. Матіос, В. Стуса й ін.), на сторінках яких прослідковуються екзистенціальні мотиви? ілюструє положення С. К'еркегора, що на шляху до «справжнього існування» людина переживає три стадії: естетичну (настанова на артистичну насолоду); етичну (акцентування обов'язку); релігійну (страждання, прилучення до долі Христа як життєвий принцип).

Серед результативних здобутків екзистенціалістів визнано розуміння мистецтва ж istotного чинника розвитку людства й кожної особистості зокрема (М. Хайдеггер); «заангажованість» художньої літератури (Ж. - П. Сартр). Представники напряму наголошують на особливостях морального покликання кожної особистості, неповторності й унікальності її буттєвого оточення, «локальної спільноти». Відтак актуальними положеннями екзистенціалізму, усвідомлення яких впливає на рівень літературознавчої компетентності майбутніх учителів, вважаємо такі: особистість приречена на самотність, вигнання у Всесвіті, на абсурдність існування як «метафізичний стан людини у світі» (А. Камю). Яскравим прикладом для розуміння такої концепції є осмислення життєвої позиції українських письменників-емігрантів (Івана Багряного, Василя Барки, Володимира Винниченка, Олександра Олеся, Уласа Самчука й ін.), представників Празької школи (Олега Ольжича, Олени Теліги, Юрія Липи, Юрія Клена й ін.), шістдесятників-дисидентів (В. Стуса, І. Світличного, В. Черновола й ін.); кожна особистість (письменник, літературний критик, громадський діяч) - унікальна, їй властивий неповторний внутрішній світ, почуття, переживання, мрії й прагнення; творчість - продуктивна форма боротьби з абсурдністю і недосконалістю світу. Зазначена ідея чітко прослідковується в мистецькій діяльності Ю. Андруховича, О. Забужко, П. Загребельного, Р. Іваничука, Л. Костенко, М. Матіос, Ю. Мушкетика, І. Роздобудько, В. Яворівського й ін.; художній твір - проекція особистості автора, тому лише на основі аналізу мистецького світу, створеного письменником, можливо пізнати таємничий світ авторської екзистенції. Наприклад, масштабно уявляються постаті Ю. Андруховича, В. Винниченка, М. Вінграновського, О. Довженка, П. Загребельного, Л. Костенко, В. Шевчука й ін. саме через осмислення їх творчості; відчуженість існування особистості взаємопов'язана з абсурдністю її буття («Записки українського самашедшого» Л. Костенко, «Морок» Ю. Мушкетика, «Дзигар одвічний», «Мор», «Привид мертвого дому», «Три листки за вікном» В. Шевчука).

Важливо, щоб словесник усвідомлював суть підходу, оскільки із позицій екзистенціалізму можливо найбільш повно досягнути життєве кредо письменників, які творили в умовах тоталітарного суспільства; усвідомити адекватність поглядів, вчинків літераторів, зрозуміти їхні прагнення й мрії.

У такому контексті доречною, на нашу думку, є концепція М. Мерло-Понті (1908 - 1961). Мислитель розкрив творчість через призму чуттєвого досвіду, спогадів, ілюзій, асоціацій, уяви й свідомості, що «розсіюється», як світло, закладаючи фон для кожного наступного мистецького акту. Вчений наголошує на важливості всіх чуттів (автора і читача), що створюють «презентативний» чи ментальний простір для сприйняття й адекватного розуміння художнього простору [8]. Відтак, індивідуальне бачення особистості - важливий компонент людських відносин зі світом.

Використання зазначених екзистенціалістських положень має сенс для аналізу поведінки персонажів художніх творів. Письменники зображають екзистенціальних героїв переважно «самотніх людей», що перебувають у «безмірному» ворожому світі, який називається «нерозумінням» («Привид мертвого дому», «Мор» В. Шевчука, «Морок» Ю. Мушкетика, поезії В. Стуса тощо).

Важливе значення для вирішення проблеми розвитку літературознавчої компетентності, на нашу думку, має усвідомлення майбутніми вчителями-словесниками екзистенціалізму як наукового підходу до розуміння й інтерпретації художнього тексту. Логіка думки зумовлює до висвітлення основних ідей екзистенціалістів, що стосуються зазначеного аспекту.

Одним із перших, хто вивчав проблему аналізу своєрідності художнього дискурсу, вважають М. Хайдеггера (1889 - 1976). У рамках доктрини мислитель сформулював загальнотеоретичні положення щодо переосмислення історико-філософської проблематики. Головним моментом інтерпретації художніх текстів, на думку філософа, є «інтуїтивне тлумачення істин буття» окремої особистості, а не зміст чи художня цінність твору. Причому людське існування вчений розглядає як історичну категорію й при цьому наголошує, що воно не окреслюється історією суспільства й не залежить від неї. Саме від першоїісторичного буття людини запозичують історичність всі явища і процеси, що виникають внаслідок діяльності особистості [11]. Зазначена ідея у площині сьогодення видається актуальною для літературознавчої підготовки учителів української мови і літератури. Адже результати осмислення мистецьких творів, на нашу думку, будуть більш продуктивними, якщо художній світ аналізувати через призму життя окремої особистості (наприклад, письменника або читача) й на основі особистого досвіду реципієнта, тобто «інтуїтивно», а не в контексті історичних відомостей тлумачити істини людського існування.

З огляду на функціонування різноманітних (за ідейно-тематичним спрямуванням, родо-жанровими, художньо-естетичними критеріями) художніх текстів, М. Бубер (1878 - 1965) розробив концепцію «біблійного екзистенціалізму», що ґрунтується на теорії діалогізму. Через призму доктрини, сформульованої в працях «Діалог», «Я і Ти», Біблія уявляється як своєрідний діалог людини з Богом, в якому особистість здобуває не пізнання, а спасіння [2]. У працях філософ висвітлив окремі питання образного мислення, розтлумачив їх суть як основу мистецтва і релігійної свідомості. «Діалог між людьми... може вестись і без знаків, правда, не в об'єктивно досяжній формі. До його сутності належить ніби ще якийсь внутрішній елемент спілкування. У свої найвищі моменти діалог виходить і поза ці межі» [2, 125]. Вчений справедливо стверджує, що діалог можливо побудувати на основі нематеріальних знаків: «З нами говорять знаками життя... Істинне Слово Боже скеровує людину у сферу мови живих, де голоси творинь, розминаючись у своїх пошуках У ній невдачі знаходять вічного співрозмовника» [2, 136-137].

Працюючи над виробленням специфіки тлумачення текстів у площині екзистенціалістського підходу, К. Ясперс (1883-1969) сформував концепцію, в якій порушив питання про існування «екзистенціалів» (способів буття людини), що обумовлюють нераціональні методи інтерпретації. Наприклад, абсурд, біль, вибір, відповідальність, існування, межева ситуація, метафізичний бунт, нудота, самотність, свобода, страх, суїцид. Основними екзистенціальними станами особистості, що аналізуються у процесі опанування змісту художніх творів, дослідники називають такі: «присутність», «буття-в-світі», «місце буття», «тут-буття», «поміжбуття», «проект», «історичність», «фундаментальна випадковість» й ін. [1].

Як бачимо, засобами аналізу художніх творів через призму екзистенціального підходу є системи екзистенційних (екзистенціальних) модусів або екзистенціалів, тобто способів людського буття. На нашу думку, формування знань у майбутніх учителів-словесників про сукупність екзистенціальних станів особистості, їх пошук і осмислення в конкретних творах сприяють усебічному розвитку літературознавчої обізнаності, формують методологічну культуру майбутніх педагогів-філологів, поглиблюють світоглядні уявлення, вдосконалюють навички літературознавчого аналізу художніх текстів.

Серія "Педагогічні науки", 2011

З огляду на зазначене, перспективою подальшого дослідження вбачаємо осмислення своєрідності розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури на засадах екзистенціалізму.

Література

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. [навч. пос.] / за ред. М.Зубрицької. 2-е вид., доп. - Львів : Літопис, 2001.-832 с.
2. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. - М.: АСТ, 1999. - 590 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад, і гол. ред. В. Т. Бусел. - К.; Ірпінь: ВТО «Перун», 2004. - 1440 с.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. - К.: Либідь, 1997. - 374 с.
5. Камю А. Сочинения : В 5-ти т. / Альбер Камю - Х.: Фолио, 1997. - Т.2. - 527 с.
6. Ковалів Ю.І. Абетка дисертанта: Методологічні принципи написання дисертації : [посібн.] / Ю.І.Ковалів. - К. : Твім інтер, 2009.-460 с.
7. Літературознавча енциклопедія: У 2-х т. / Авт.-уклад. Ю.І.Ковалів. - К.: ВЦ «Академія», 2007. - Т. 1. - 627 с.
8. Мерло-Понти М. Око и дух / М. Мерло-Понти - М.: Искусство, 1992. - 63 с.
9. Мэй Р. Экзистенциальные основы психотерапии / Экзистенциальная психология / Ролло Мэй. - М. : Апрель-пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс 2001. - С.61 - 62. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.yspu.yar.ru>
10. Рожков МИ. Концепция экзистенциальной педагогики / М.И.Рожков. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.yspu.yar.ru>
11. Хайдеггер М. Время и бытие : Статьи и выступления / М.Хайдеггер. / Сост., пер. с нем. и комм. В. В. Бибихина. - М.: Изд-во «Республика», 1993. - 447 с.

Аннотация В статье рассмотрено семантику категории «экзистенциализм» и производных от нее понятий. Через анализ и обобщение основных идей известных мыслителей уточняется суть экзистенциального подхода доказывається раціональності його використання в педагогічних дослідженнях на прикладі наукової проблеми розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури.

Ключевые слова: учитель украинского языка и литературы, литературоведческая компетентность, методология, экзистенциальный подход, экзистенциализм.

Summary The article deals with the semantics of the category "existentialism" and its derivative notions. It is analysed and generalized the basic ideas of known thinkers is specified essence of the existential approach proved to rationality of his(its) use in pedagogical researches. The author specifies the essence of rational use of the existential approach in pedagogical researches, proves the importance of this direction as methodological basis of a scientific problem of the development of literary competence of future of the Ukrainian language and the literature teachers.

Key words: the Ukrainian language and literature teacher, literary competence, methodology, existential approach existentialism